

Maailm tuleviku lävel

Esimese maailmasõja lõpujärgus ja selle järel aset leidnud rahvaste vabanemislainet polnud pea keegi osanud ette näha. Kui see kord aga saabus, oli äärmiselt oluline õigel hetkel ajavaimule reageerida.

MART KULDKEPP

Eesti riikluse sünniks elutähtsal perioodil umbkaudu 1917. aasta sügisest kuni 1918. aasta sügiseni oli ka hästi informeeritud isikul pea võimatu Euroopa tulevikku mingigi kindlusega ennustada. Aastaid kestnud Esimese maailmasõja lahingutes olid suurriikide sõjalised eesmärgid muutunud kompromissitumaks ning ühtlasi järjest ambitsioonikamaks, mis tegi varem ehk siiski võimaliku üleüldise diplomaatilise rahu sobituse veelgi ebatõenäolisemaks. Samal ajal jätkus muutusteta seis läänerrindel ning hoolimata Saksamaa välja kuulutatud piiramatust allveesõjast, Ameerika Ühendriikide sõtta astumisest ja kahest Vene revolutsioonist oli sõja lõpptulemus ikka veel sama ebakindel kui ennegi. See tähendas, et nii Antandil kui ka Keskiikidel tuli võidu heaks panustada järjest suurem osa oma järjest napimatest ressurssidest, võtta kasutusse kõik mõeldav relvastus ja poliitilised survemeetmed ning loobuda erinevatest ideoloogilistest ja humanitaarsest kaalutlustest, mis olid neid seni veel mingil määral tagasi hoidnud. Võit tuli igal juhul saavutada enne seda, kui sõjaväsimus ja defetism on jõudnud kaotuse vältimatuks kuulutada.

Suurriigid ja vabastusliikumised

Samal ajal sisaldas see enneolematu rahvusvaheline peataolek ka märkimisväärselt, lausa enneolematut tulevikuperspektiivi. Mida ebatõenäolisemaks muutus sõjaeelse *status quo* juurde tagasipöördumine – eriti pärast Tsaari-Venemaa kokkuvarisemist 1917. aasta veebruarirevolutsioonis –, seda tõenäolisem näis, et Euroopa ja seega kogu maailma poliitika on aset leidmas mingisugune fundamentaalne muutus. Muutuse täpsem iseloom oli aga ebaselge. Sõdiv Saksamaa nägi Vene revolutsiooniasjaloolist võimalust haarata võim veelgi suuremate territooriumide ja enamate rahvaste üle ning kehtestada oma poliitiline mõjuvõim mitte ainult Euroopas, vaid kolooniate omandamise teel ka kogu ülejäänud maailmas. Ameerika Ühendriikide idealistist president Woodrow Wilson manas oma kõnedes esile kollektiivkaitse põhimõtetele rajaneva täiesti uelaadse maailmakorra, milles riikidevahelist konkurentsi, saladiplomaatiat ja võidurelvastumist pidi asendama rahumeelne koostöö ja üksteise õiguste vastastikune tunnustamine. Vene bolševike väikesearvulise, kuid hästi distsiplineeritud revolutsioonilise liikumisele kuulutas maailmasõja meeleheitlikuks

muutumine ette peatset maailmarevolutsiooni ning kõigi sõjas süüdi olevate imperialistlike suurriikide lagunemist. Rohkem või vähem rõhutatud rahvusvähemused Venemaal ja mujal nägid aga nüüd esimest korda kangastumas teerada, mis lubas neid hea õnne korral juhtida poliitilise autonoomia ja võib-olla lausa täieliku rahvusliku iseseisvuseni. Nende seas olid ka eestlased.

Nende gruppide vahel leidis aga ühisosi ning suurriikide ja suurriikidest lahku löüa või neid üldse hävitada soovivate sotsialistlike ja rahvuslike vabastusliikumiste eesmärgid olid üksteisega tihedalt läbi põimunud. Kõik sõdivad riigid, tõenäoliselt eranditult, püüdsid separatistide ja revolutsionääride põrandaalust tegevust salaja toetada ja ära kasutada vaenlase nõrgestamise eesmärgil, seda kuni sõjakaotuse esilekutsumiseni välja. Sel viisil oli ka lootust tagada riigi keskvoimule vastanduva elanikkonna heasoovlikkus, mis oli vajalik, mõeldes võimaliku eesootava okupatsiooni ja anneksiooni ning selle legitimeerimisvajaduse peale. Kõik suurriigid võtsid omaks propagandistliku hoiaku rahvusliku enesemääramise ja väikerahvaste õiguste toetuseks – mis polnud aga loomulikult kaugeltki mitte universaalne.

Ent ka rõhutatud rahvaste ja revolutsiooniliste liikumiste esindajad ei jäänud passiivseks, vaid püüdsid suurriikide enneolematut huvi ühel või teisel viisil enda huvides ära kasutada. Nagu näitavad Jaan Raamoti (ja tema kaudu teiste Eesti Maanõukogu liikmete) läbi-rääkimised Saksamaa huve esindava Eestimaa rüütelkonna peamehe Eduard von Dellingshauseniga 1917. aasta jõulude ajal, polnud neile võõras mõte esitada saksa parunitele oma nõudmisi ja tingimusi – erinevalt Saksa peakortermeisteri Erich Ludendorffi nõutud seisukohavõtust eelseisva okupatsiooni toetuseks, olid eesti poliitikud nõus Saksamaale andma vaid „lähema Eesti iseseisvust garanteeriva suurvõimu“ staatust, mis oli neile muidugi vastuvõetamatu.¹ Sõdivaid jõude üksteise vastu välja mändes või vajaduse korral ka poolt vahetades andsid rahvusseparatistid selgelt mõista, et nende koostöövalmidus pole tingimata odav ega garanteeritud. Juba mõni nädal hiljem käisid eestlased Petrogradis Antandi riikide saatkondades

Tuleviku rahvusvaheline süsteem pidi koosnema veelgi suurematest mitmerahvuselistest impeeriumidest, mis pidid alla neelama ka üksikud alles jäänud väikesed rahvusriigid.

muret avaldamas, et Saksa intriigid ja bolševike vägivaldteod võivad kallutada eestlaste sümpaatiat Saksamaa poole ning kauplesid Suurbritannia esindaja kaudu esimest korda välja lubaduse Eesti iseseisvuspüüdlusi tulevasel rahukonverentsil toetada.²

Tagasivaates võib öelda, et suurriigid olid selliste poliitiliste jõududega ümber käies tihtipeale ohtlikult naiivsed, nagu näiteks Saksa kindralstaap 1917. aasta aprillis Leninit Venemaale tagasi lubades või Briti välisminister Balfour sama aasta novembris Palestiinasse Iisraeli riigi loomise deklaratsioonile allkirja andes. Naiivsus on aga ka mõistetav. Sotsiaalrevolutsiooniliste liikumiste ohtlikusest oli kogemuspõhine arusaam õieti ainult Venemaal, kus oldi juba aastakümnete vältel revolutsioonilist terrorit tunda saanud, 1905. aasta revolutsiooni vapustusest rääkimata. Ent sõja algusjärgus kardetud sotsiaaldemokraatide protestid sõjakrediitide vastu olid kogu Euroopas siiski olemata jäänud ning maailmarevolutsiooni ja sõja kaotust pooldavate bolševike mõju jäi kuni 1917. aasta kevadeni täiesti marginaalseks.

Väikerahvaste väljavaated enne sõda

Ka rahvusliku iseseisvuse ja rahvusliku enesemääramise ideid peatselt ees ootavat edu polnud Esimese maailmasõja eel kerge ennustada. Riigiteaduslik mõtlemine põhines ideel Euroopa suurriikide jõudude tasakaalust, mis tagas nende poliitilise mõjuvõimu, ühtlasi aga hoidis laienemisambitsioone vastastikkuse kontrolli all. XIX sajandil demokraatlike ja liberaalrahvuslike liikumiste esilekerkimist ei võetud tõsiselt: teaduslikes ja poliitilistes aruteludes domineeris jätkuvalt imperiaalne riigikontseptsioon ning enamik mõtlejaid oli veendunud, et tulevik on „kõrgimperialismi“ päralt, kuuludes ainult nendele riikidele, kus ollakse võimelised kehtestama oma võim mitte ainult kontinentaalses, vaid lausa globaalses mõõtkavas. Tuleviku rahvusvaheline süsteem pidi koosnema veelgi suurematest mitmerahvuselistest impeeriumidest, mis pidid alla neelama ka üksikud alles jäänud väikesed rahvusriigid.

Võimu jätkuvat tsentraliseerimist oli võimalik ühildada rahvusluse ja

demokraatia levikuga omalaadse riigisise kolonialismi teel, mis tähendas, et ühele keskele rahvusgrupile – venelased Vene impeeriumis, inglased Suurbritannias – tuli anda võim teiste, s.t vähemusrahvuste üle. Nii sai vähemalt see tuumikrahvus võimaluse moodsaks eneselegitimeerimiseks, toetudes kultuurirahvuslikele põhimõtetele ning arusaamale demokraatlikust õiguspärasest. Perifeersemaid ja vähemarenenud riigialamaid pidi veetlema aga suurriiki kuulumise prestiiž ning selle pakutavad majandus- ja julgeolekueelised.

Iseäranis omased olid need mõttekäigud sõjaeelsetele ja -aegsetele Saksa intellektuaalidele. Populaarne konservatiivne ajaloolane Heinrich von Treitschke oli XIX sajandi lõpus väitnud, et kogu riigi autoriteet põhineb kokkuvõttes sunnijõul ning tugevad impeeriumid jäävad seetõttu püsima – nagu nad olid püsinud juba sajandeid – ka hoolimata oma vähemusrahvuste hulka kuuluvate alamate „nõusolekust“ või selle puudumisest.³ Preisi kindral Friedrich von Bernhardi püüdis oma Esimese maailmasõja eelõhtul ilmunud ülipopulaarses raamatus „Saksamaa ja järgmine sõda“ (1912) lugejat veenda, et tulevases sõjas Saksamaa kas hakkab ja laguneb või transformeerub rahvusriigist maailmavõimuks (*Weltmacht*), mille võimu aluseks on rikkad kolooniad ja tugev Kesk-Euroopa föderatsioon (*Mittel-europa*), millega – kas vabatahtlikult või vastu tahtmist – pidid liituma kõik Saksamaa nõrgemad naaberriigid.⁴

Jõupoliitikasse ja impeeriumide võimu jätkuvasse konsolideerumisse uskusid ka XIX sajandi ja XX sajandi alguse anglosaksi geopoliitilised mõtlejad. Keskendudes „mereliste“ ja „kontinentaalsete“ impeeriumide vahelisele endeemilisele konfliktile kui omamoodi maailmaajaloo mootorile, kaldusid nad veelgi enam kui sakslased pidama suurriikide jätkuvat laienemist iseenesest mõistetavaks. Mis puutus vähemusrahvuslusesse, siis koolkonna kuulsaim esindaja Halford Mackinder esindas seisukohta, et kolooniate liikmelisus Briti impeeriumis on nende jaoks kahtlemata privileeg, kuna omapäi oleks neil võimatu vastu seista teistest suurriikidest (Ameerika Ühendriigid, tulevikus ka Jaapan, Venemaa ja Hiina) lähtuvatele geostrateegilistele ohtudele.⁵

Sama moodi kaldusid mõtlema needki, kes ise pärinesid väikestest rahvusriikidest. Rootsi riigiteadlane ja geograaf Rudolf Kjellén, tuntud sõna „geopoliitika“ kasutuselevõtjana, ennustas Esimese maailmasõja alg-aastatel, et väiksemad riigid Põhja- ja

LES ESTHONIENS demandent à la France de reconnaître leur indépendance

L'Allemagne occupe militairement la plupart des territoires en bordure de son ancienne frontière et cherche à imposer à chacun de ces petits peuples qui réclament leur droit à la vie, des souverains à la mode de Berlin. C'est le sort, notamment, de la République d'Esthonie dont les représentants, MM. Charles - Robert Pusta et Edouard Wirgo, ont demandé à la France de reconnaître l'indépendance.

L'Esthonie, qui occupe la rive méridionale du golfe de Finlande et de la mer Baltique jusqu'à la petite ville de Salis, a une population de 1.550.000 habitants d'origine finnoise, parmi lesquels vivent environ deux cents familles de barons allemands qui, sous le régime tsariste, jouissaient de privilèges considérables, possédant, malgré leur petit nombre, près des 7/10 des terres.

Quels sont les sentiments de ces populations esthoniennes ? Nul ne pouvait, à ce sujet, nous donner plus de renseignements que le représentant même de la République esthonienne, M. Charles-Robert Pusta.

— Le peuple esthonien, nous déclara-t-il, constitue une unité ethnographique mûre pour l'indépendance.

» Quand la révolution éclata, le peuple

M. C. R. Pusta
Représentant diplomatique
de l'Esthonie en France

Ambitsioonikas Eesti kaart, mis ilmus Prantsuse ajalehes Le Petit Journal 19. V 1918. Kaart on tõenäoliselt joonistatud Eesti esindaja Karl Robert Pusta näpunäidete järgi.

Erakogu

Kesk-Euroopas, Rootsi nende seas, peavad paratamatult pöörduma kaitse saamiseks Saksamaa poole, ning ennustas Saksamaa ülemvõimu all oleva pangermanistliku föderatsiooni loomist. Põhjus ei olnud aga mitte ainult sõjaohtudes, vaid selles, et väikesed rahvusriigid oleval üleüldse liiga väikesed vastamaks XX sajandi poliitilistele ja majanduslikele nõuetele, samal ajal kui suurvõimude poolel on sõjaline võim ja majanduslik mastaabisääst, rääkimata poliitilisest mõjuvõimust, mida nad on vajaduse korral valmis halastamatult kasutama oma nõrgemate konkurentide vastu.⁶

Suuremat lootust polnud Euroopa vähemusrahvusliikumistel ka nende kõige soojemate toetajate meelest. Prantsuse ajaloolane Charles Seignobos, 1912. aastal Pariisis asutatud vähemusrahvuste esindusorganisatsiooni Union des Nationalités⁷ (Rahvuste Unioon) juhatuse liige, kirjutas 1913. aastal, et Norra ja Balkani poolsaare alad välja arvatud, ei olnud Euroopa rahvuslikud liikumised alates 1870. aastast õieti mingeid edusamme teinud ning riikide ja rahvaste poliitiline kaart pidi seetõttu edaspidigi muutumatuks jääma. „Ebapraktiliste“ vabadus- ja iseseisvussõdade asemel soovitas Seignobos vähemusrahvustel panustada pigem passiivsele vastupanule kultuurilise tasalülitamise ja ümberrahvustumispoliitika vastu, hoides ja arendades samal ajal oma keelt ja kultuuri ning püüdes riigivõimu suunata demokraatlike reformide teele.⁸

Vabanemishetk

Julgus niisugusest umbusufooniist hoolimata oma saatust enda kätte võtta ja „aktiivseks minna“, nagu Jaan Tõnisson 1917. aasta 7. septembri kuulsal Maanõukogu koosolekul selle sõnastas,⁹ oli eesti rahvuslikule liikumisele põhimõttelise tähtsusega valik. Seda julgust aktiivseks minna ei saa taandada 1918. aasta 24. veebruari iseseisvusdeklaratsioonile ega ka ühelegi teisele sündmusele selles jadas, mis õieti päädis alles Eesti Vabariigi ametliku *de jure* tunnustamisega enamiku maailma riikide poolt 1920. aastate alguses. Esimese maailmasõja lõppjärgus ja selle järel aset leidnud rahvaste vabanemislainet ei olnud pea keegi osanud ette näha ja kui see kord saabus, oli äärmiselt tähtis õigel hetkel ajavaimule reageerida.

Praegu me juba teame, et vabastusliikumised osutusid kõigest hoolimata edukamaks kui suurriigid, kes olid neid süstemaatiliselt alahinnanud või püüdnud enda huvides ära kasutada. Eelkõige kehtib see muidugi sõja kaotanud Keskriikide ja Venemaa kohta, kuid peatselt olid loetud ka Antandi koloniaalimpeeriumide päevad, nagu näitas Iirimaa iseseisvumine 1922. aastal. Õieti võib sõja lõppfaasis ja selle järeltõugetes rahvusliku iseseisvuse ni jõudnud endisi

vähemusrahvaid – ja teatavate mõõndustega ka Venemaal võimu haaranud bolševikke – pidada Esimese maailmasõja ainsateks tegelikeks võitjateks. Mitte mõni suurvõimust hegemoon, vaid just nemad täitsid Vene, Saksa, Austria-Ungari ja Osmanite impeeriumi lagunemisest tekkinud poliitilise vaakumi. Pea olematu tähelepanu, mida Esimene maailmasõda Eesti ajalookirjutuses (ja rahvuslikus diskursuses üleüldse) kuni viimase ajani pärvinud on, on muidugi seda õigustamatam.

Vähemalt esialgu ei olnud noorte rahvusriikide saatust küll põhjust kadestada. Endistel keiserlikel ääremadel järgnes ilmasõjale jätkusõdade ja vägivallalaine (teiste seas ka Eesti Vabadussõda), mis ei vaibunud enne 1920. aastate algust. Hiljem, 1930. aastatel, loobus enamik neist demokraatiast ning seadis sisse autoritaarse režiimi. Wilsoni unistus kollektiivkaitsest Rahvasteliidu kaudu osutus oma ajas jätkusuutmatuks.

Olulisim asjaolu, mis tegi võimalikuks külma sõja lõppjärgus taasiseseisvumise, oli rahvusriikide pealejäämine poliitilise legitimeerimise küsimuses. Autoritaarsete paljurahvuselist impeeriumide sisemine nõrkus rahvusliku separatismi ja sotsialistliku revolutsiooni ees ilmnes pikkamööda, kui nende aastepikkune võimetus sõda võita hakkas järjest enam kahtluse alla seadma nende enda õiguspära nii riigisiselt kui ka välisriikide silmis. Paljurahvuselised impeeriumid, mis olid innustanud alamaid sõtta minema nende rahvustunde rõhudes ja väitnud end võitlevat „väikeste rahvaste õiguste eest“ ka väljaspool omaenda piire, olid seda retoorikat kasutades õõnestanud riikluse alustalasid. Rahvusriikide maailmas ei olnud neil enam kohta.

1 Mart Kuldkepp, Rahvusliku enesemääramise kaudu Saksamaa külge: eestlased anneksionistliku Saksa poliitika sihtmärgina 1918. aasta okupatsiooni eel. Rmt: Esimene maailmasõda ja Eesti II. Toim Tõnu Tannberg. Eesti Ajalooarhiiv, 2016, lk 396–397.

2 Mart Kuldkepp, Intrigid, provokatsioonid ja iseseisvuse sünd: Eesti välisdelegatsioon ja Aleksander Kesküla. – Ajalooline Ajakiri 2013, nr 3, lk 10–11.

3 Heinrich von Treitschke, Politik: Vorlesungen gehalten an der Universität zu Berlin. S. Hirzel, 1899, lk 32.

4 Friedrich von Bernhardi, Deutschland und der nächste Krieg, J. G. Cotta'sche Buchhandlung, 1912.

5 Gerard Kearns, Geopolitics and Empire: The Legacy of Halford Mackinder. Oxford University Press, 2009, lk 181.

6 Rudolf Kjellén, Världskrigets politiska problem. Albert Bonniers, 1915, lk 171; Staten som livsform. Hugo Gebers, 1916, lk 67.

7 Selle III konverentsile 1916. aasta suvel Lausanne'is esitas eestlaste nimel märgukirja Aleksander Kesküla. Vt Aleksander Kesküla, Eesti küsimus ja Põhjala küsimus. – Akadeemia 2002, nr 9.

8 Charles Seignobos, Les aspirations autonomistes en Europe (1913). – Matériaux pour l'histoire de notre temps, 1996, nr 41–42, lk 44–45. Vt ka Hent Kalmo, Enesemääramise saatustund. Rmt: Iseseisvusmanifest. Artikleid, dokumente, mälestusi. Toim Ago Pajur, Tõnu Tannberg. Rahvusarhiiv, 2014, lk 171.

9 Maanõukogu protokollid. 1917–1919. I. koosolekust 1. juulil 1917. 78. koosolekuni 6. veebruaril 1919. 1935, lk 109.